

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi - Sayı: 2

60. Doğum Yılı Münasebetiyle
FUAD KÖPRÜLÜ
ARMAĞANI

MÉLANGES FUAD KÖPRÜLÜ

(Doğumunun 120. Yılı Münasebetiyle Tıpkıbasım)

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ - ANKARA
2010

TÜRKLERDE SU KÜLTÜ İLE İLGİLİ GELENEKLER

Abdülkadir İnan, Ankara

Yer-su kültü, Göktürk kitabelerinden anlaşıldığına göre, VIII. yüzyılda Türk imparatorluğunda devletin resmî kültlerinden biri olmuştur. Bu kitabelerde yersu, tıpkı bugünkü şamanistlerde olduğu gibi, yan yana zikredilmektedir¹. İslâm müelliflerinden Gardizi, İrtiş boyunda yaşayan Kimeklerde su kültü bulunduğunu yazmaktadır. Onun verdiği malûmata göre, Kimekler İrtiş ırmağını büyük sayarlar, ona taparlar ve secde ederler. «Su, Kimeklerin tanrısıdır» derler². İbn al-Fakih'in verdiği malûmata göre, Barshanlılarda Isıkgöl kültü vardı. Barshan halkı her yıl mahsus bir şekilde, yani merasimle, bu gölü dolaşarak takdis ederlerdi³. Çağdaş şamanist Altay ve Yenisey Türklerinin yer-su kültürünü ve âyinlerinde yer-su'ya hitaben okudukları ilâhîleri A.V. Anoxin ve N.F. Katanov tasvir ve tesbit etmişlerdir. Altaylıların inanışlarına göre, yer-su ruhları insanların yaşadığı muhitte yaşarlar; ehlî hayvanları yaratan ve onlara bereket veren yer-sudur. Okudukları ilâhîlerde yer-su'ya şöyle hitap ederler:

*Arbadayttan maldın kudun yayağon
Arū altay yerim-sula...*

Yer-su «bin kulaklı, yedi kapılı» olarak tasavvur edilir:

*Muñ kulaktū yerim-su
Yetti ejiktū yer-su...⁴*

¹ Kültigin kitabesi: *ūze türk teñgrisi türk iduk yeri subı inçe itmiş*; Ton-yukuk kitabesi: *teñri umay iduk yer sub...*; Ongin kitabesi: *sub yer teñri...*

² Gardizi, *Zeyn-al-ahbar* (W. Barthold, *Otčet o poezdke v Srednyuyu Aziyu*, S. Petersburg 1897, s. 83): *ومردن كيماك آن آب را بزوك دارند اورا پرستند وسجده كنند وچنين . كويند ايشان كه آب خدای كيماكيان است .*

³ A. Zeki Velidi Togan, *İbn al-Fakih'in Türklere ait haberleri* (Belleten, XII, 14. s).

⁴ A.V. Anoxin, *Materiali po şamanstvu u altaycev* (Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii, t. IV, 2). 1924, s. 15, 92-93.

Yeniseylilerin dağlara ve sulara hitaben söyledikleri ilâhilerde Tom ve Kem (Yenisey) ırmakları merhametli hakan mânasına gelen «kayrağan» diye tavsif edilmektedir:

*Talğalıp aqqan Tom kayrağan
Könnimeñ aqqan Kem kayrağan . . .¹*

Türkler islâmiyeti kabul ettikten sonra su kültürünün izlerini uzun müddet muhafaza etmişlerdir. Başkurtlar bir gölde veya ırmakta ilk defa yıkanmak isterlerse, elbiselerinden veya kuşaklarından bir iplik koparıp suya atarlardı. Bir köye yeni gelen geline «hu köründürü» (su gösterme) denilen ve kadınlar tarafından bir merasim yaparlardı. Bu merasim gelin geldiği günün ertesi sabah yapılırdı. Köyün kadınları ve kızları toplanıp gelini köyün yakınındaki ırmağa veya göle götürürlerdi. İhtiyar bir kadın gelini suya, suyu geline gösterdikten sonra «ataylardan kalgan hu, ineylerden kalgan hu» (babalardan kalan su, analardan kalan su) diyerek bir şeyler söyler ve gelinin süslerinden bir gümüş para koparıp suya atardı. Biz, bu âdetleri Ural'ın doğusunda yaşayan Katay, Salcuvt, Barın, Beketin ve Tabın boylarında müşahade ettik. Kazakistan'da gezdiğim sıralarda İrtiş ırmağını (Omsk yanında) ilk defa geçeceğimi duyan Argın-Atıgaylı Kudaroğlu kanbur Sersenbay ağa «İrtiş'i ilk geçiyorsunuz, mendilinizi suya atınız» demişti. Kazak âdetine göre bir ırmağı ilk geçen suya bir şey atmalı imiş.

Dede Korkut kitabındaki ikinci hikâyede Salur Kazan'ın ırmağa hitaben söylediği sözler şamanistlerin yer-su ruhlarına hitaben söyledikleri ilâhilere benzemektedir. Salur Kazan ırmağa diyor:

*Çıgım çıgım kayalardan akan su
Ağaç gemileri oynadan su
Hasan ile Hüseyin hasreti su
Bağ ve bostanların zeyneti su
Ayşe ile Fatmanın nikâhı su
Şehbaz atlar içtiği su
Kızıl develer gelüp geçtiği su
Ag koyunlar gelüp çevresinde yatdığı su
Ordanın haberini verir misin değil maña
Kara başım kurban olsun suyum saña²*

¹ W. Radloff — N. F. Katanov, *Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme*, Petersburg 1907, IX, 494 (metin), 479 s. (tercüme).

² *Kitab-ı Dede Korkut* (Kilisli neşri, 26. s.; Orhan Ş. Gökyay, 16. s.).

Anadolu'nun birçok yerlerinde hidrelles gününde kadın ve kızların tanrıya dilekçe yazıp suya atma âdetleri tesbit edilmiştir. Büyü yapılan biri denizi geçerse büyü'nün bozulacağına İstanbul'da bile inanan kadınlar vardır.

Büyük ırmakları geçmiş olan kimsede sihrî bir kuvvetin bulunduğu eski Türklerin inandıkları, folklor maddelerinin araştırılmasıyla, açıkça anlaşılmaktadır. Başkurt kadınlarından tesbit ettiğimiz «tatran kısıkrı» denilen afsun bu bakımdan dikkate değer. «Tatran», çocukların kulaklarında peyda olan akıntı (otorhée) hastalığına Başkurtların verdiği isimdir. Bu hastalığa karşı «izinli» bir kadın «tatran kısıkrır», yani «tatran haykırır». Bu da şu afsundur:

*Tat tatran tatran
Tatran tigen hin bolhañ
İdil kesken men bolam
Tat tatran tatran
tatran tigen hin bolhañ
cağık ötken men bolam
irtiş kesken men bolam ...*

Yani «tatran denilen sen olsan, İdil, Yayık (Ural) ve İrtiş ırmaklarını geçen de benim» diyor. «İzinli» olmak için de, galiba, büyük ırmaklardan geçmiş olmak gerekti.

Eski Oğuzların ve Moğolların suya girmedikleri ve yıkanmadıkları hakkındaki mübalâğah haberler bu su kültü ile ilgilidir. Oğuzların yıkanmadıkları hakkında ilk defa haber veren İbn Fađlan'dır. Onun verdiği malûmata göre, «onlar (Oğuzlar) pislikten temizlenmezler, cenabetten yıkanmazlar, hele kış günlerinde su ile hiç işleri yoktur»². XIII. yüzyıl Moğollarında bu âdet çok yaygındı. Cengiz han bu âdeti yasasıyla kanunlaştırmıştı.

¹ «Tatran» yahut «tatiran» efsunlarının muhtelif varyantları Uikatay, Balakatay ve Aylı Başkurtları arasında benim tarafımdan toplanmıştı. Folklorculara rehber olmak üzere Başkurt Maarif Komiserliği tarafından neşredilen eserde bunlardan bir parça örnek olarak nakledilmiştir (Nuri Tahir, Koldanma, Esterlitamak 1922, 16 s.). Bulgar-Altınordu devletinde islâmiyet tamamiyle yerleştikten sonra yazılan bir manzum vaiz risalesinde «suya bir şey atma»nın küfür olduğu anlatılmaktadır (Bedevam Kitabı, Kazan 1906, 3 s.):

يا صوغا ترسا سالسا هر كيم جن كه تا بوتسا
الله ديكل يدوام يا آغاچقا ترسه چالسا

² A. Zeki Velidi Togan, *İbn Fađlan's Reisebericht*, Lpz. 1989, S. (metin) 10: ولايستحيون من غائط ولابول ولايتسلون من جنابة ولا غير ذلك وليس بينهم وبين الماء عمل خاصة الشتاء Moğollardaki aynı âdet hakkında malûmat için bk. sah. 131 (Exk. § 24a).

Eski Oğuzlarda ve Moğollarda müşahede edilen bu âdetin islâmiyetin yayılışından sonra yaşamasına imkân yoktu. Bununla beraber sudan çekinme âdetinin izleri bazı göçebe müslümanların şamanizm ananelerinden temamiyle kurtulamamış olan oymaklarında XIX. yüzyılın ilk yarısında bile müşahede edilmiştir. Şimalî Kazak bozkırlarında yıllarca dolaşan bir Tatar hocası Kazakların islâm talimatına uymayan birçok âdetlerini tenkid ve tezyif ederek yazdığı manzum risalede Kazakların kışın yıkanmadıklarını ve bu âdetle ilgili inanışlarını zikretmektedir. Bu âdeti şöyle tavsif ediyor :

*Yaz vakit kirmey alar gusül kōrmes
Çumul tiseñ nasihatka asla girmes
Nice aylar haramdan hali ermes
gusul kılip mal ölse andan kōrūr indi
Kış kününde her kim betin yumağaylar
Artık bolur malımız tep oylağaylar
Balaların yuusarğa koymağaylar
Betlerin yuusañ buzau öler terler indi
.....
Gusül namaz kış ötkence bolmas indi¹*

Bu manzumayı yazan Gazi adlı bir hocadır; kışın ve yazın Kazaklar arasında çok gezmiş, eserini 1847 yılında yazmıştır.

*Bu nazımın çıkarğan ismi gazi
Kazaқта köp yürgen kışı yazı*

diyor. Gazi hoca Kazaklarda bu âdeti herhalde 1840-1845 yılları arasında müşahede etmiş olsa gerektir. Biz, 1912-1914 ve 1918-1922 yıllarında birçok Kazak boyları arasında gezdiğimiz ve âdetlere dikkat ettiğimiz halde, Gazi hocanın tasvir ettiği âdeti göremedik. Ancak, sabahları elini, yüzünü yıkamadan sofraya gelen çocukları anaları tekdederken, ihtiyaçların, şaka olarak, «dokunmayın, buzağuları, kuzuları semiz olur» dediklerini işittik. Böyle bir «şaka» Başkurtlarda da tesbit edilmiştir. Bu «şaka»nın eski inanışın kalıntısı olduğuna şüphe yoktur. Bununla beraber bu âdet, sanıldığı gibi, temizliğe riayet etmemek gibi basit bir tembelliğin neticesi değil, fakat arı ve kutlu bir ruh veya ruhun makamı sayılan suyu kirletmekten çekinme ve sakınma iyecabı idi. Suyu, ancak muayyen kaidelere ve merasime uygun bir şekilde kullanmak mümkündü. Bu kaide ve merasimin neden ibaret olduğunu bilmiyoruz. Fakat böyle bir merasim ve kaideler bulunmuş

¹ W. Radloff, *Proben*, IV, 177-178. s. (metin), 222 s. (tercüme).

olduğu anlaşılmaktadır. Cengiz yasasından bahseden Fađl Allah al-Umari «kimse elini suya sokamaz, belki ağız dolusu alıp elini ve yüzünü yıkar» diyor¹. Biz bu kayıta suyu kullanma için konulan kaidelerden en basit birini görüyoruz. Herhalde, bu kaidelere riayet etmesini bilen yüksek tabaka ve zengin aileler kışın da, yazın da su kullanabiliyorlardı. Meselâ, İbn Fađlan misafir kaldığı Oğuz beyi Etrek bin Çatağan'ın evinden şikâyet etmiyor.

¹ A. Zeki Velidi Togan, *İbn Fađlan's Reisebericht*, 132-133: «ون لا يدخل الانسان يده في الماء بل يأخذ ملء فيه وينسل يديه ووجهه».